

PREUVJETI RAZVOJA IREIDENTIZMA U ZADRU OD PRIJELAZA STOLJEĆA DO LONDONSKOG UGOVORA 1915.

Autor u radu objašnjava stanje u Zadru na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće. Kroz sliku društvene i političke scene u gradu, prikazuje preuvjete razvoja iredentističkog mišljenja u djelovanju načelnika Luigija Ziliota, kao i u djelovanju novinstva i školstva u općini. Stvaranje iredentističkog mita o Dalmaciji kao dijelu Italije, našlo je ključno uporište u Zadru, gdje se, zahvaljujući pretežno talijanskom stanovništvu, Talijanska stranka uspijevala održati na vlasti, te je dosta dugo uspijevala suzbiti razvoj hrvatske nacionalne ideologije. Talijanizacija glavnog grada pokrajine i iredentistički mit kojeg je situacija u Zadru još dodatno ojačala omogućili su Talijanima da Dalmaciju proglase dijelom Italije, što im je Londonskim ugovorom odobrila i Antanta. Za sudjelovanje u ratu na strani Antante, Italija je dobila „talijanski“ teritorij.

Ključne riječi: Zadar, iredentizam, Hrvatska, Italija, stranka, nacionalne ideologije

1. UVOD

Razdoblje prijelaza iz 19. u 20. stoljeće do Londonskog ugovora 1915. u Zadru je obilježeno snažnim razvojem iredentizma. Uzroke tome treba tražiti u društvenoj i političkoj slici grada. Iredentizam se probija u Zadar kroz talijansku većinu potpomognutu austrijskim vlastima, dok se interesi hrvatske manjine zanemaruju, štoviše, suzbijaju. Cilj ovog rada je prikazati stanje u Zadru u prvih petnaestak godina 20. stoljeća, te preko pregleda društvenih i političkih prilika, kroz stvaranje iredentističkog mita kao i kroz novinstvo i školstvo, prikazati preuvjete razvoja iredentističkog mišljenja, koji će, potpomognuti talijanskim iredentističkim udrugama, kulminirati Londonskim ugovorom. Time će Antanta zapečatiti sudbinu Zadra (i dijela Dalmacije), kojeg će koncem rata načelnik zadarske općine službeno proglasiti dijelom Italije.

Prilikom pisanja ovog rada, koristio sam se relevantnom literaturom istaknutih hrvatskih autora za navedeno razdoblje, uključujući Josipa Beroša, Dinka Foretića, Vjekoslava Maštrovića i Josipa Vrandečića, ali najvećim sam se dijelom koristio radovima profesora Odjela za povijest Sveučilišta u Zadru dr. sc. Ante Bralića, koji je kroz svoja djela (samostalna i koautorska) sublimirao ideju starijih povjesničara uz predočenje novih podataka.

2. ZADAR OD PRIJELAZA STOLJEĆA DO LONDONSKOG UGOVORA

Nakon što je područje istočne obale Jadrana Bečkim kongresom 1815. godine i formalno opet pripalo Habsburškoj Monarhiji, Zadar je postao glavni grad austrijske pokrajine Kraljevine Dalmacije, kojom je upravljalo Namjesništvo, na čelu kojeg je od 1912. do sloma Monarhije bio Mario grof Attems. Kraljevina Dalmacija obuhvaćala je prostor od Karlobaga i otoka Raba na sjeveru, do Spiča u Boki Kotorskoj na jugu. Taj je prostor od 12.840 km² podijeljen na 14 kotara. Samo na prostoru Zadarskog kotara, prema popisu iz 1910. godine, živjelo je 84.113 stanovnika.¹ Zadarski kotar je bio podijeljen na osam općina, a zadarska je općina bila jedina teritorijalno-upravna jedinica Kraljevine Dalmacije u kojoj je na vlasti bila Talijanska stranka.² Općina je obuhvaćala 26 naselja u kojima je živjelo 35.907 stanovnika. Od toga se broja, njih 23.651 izjasnilo da im je hrvatski materinji jezik, dok je talijanski navelo njih 11.552.³

Politička situacija u Zadru razlikovala se od ostatka Dalmacije. Prema društvenoj strukturi, populacija grada se sastojala od skoro 40% činovnika i njihovih obitelji koji su, ili aktivno sudjelovali ili su prilikom umirovljenja smješteni u grad.⁴ Kao upravno središte jedne od austrijskih pokrajina, Zadar je bio dosta malen grad, manji od kojeg je bio samo Poreč kao upravno središte Istre. Njegova funkcija upravnog središta, iziskivala je da se u gradu nasele brojni činovnici bilo državnih, autonomnih ili općinskih vlasti. Pridodamo li stranom visokom činovništvu i ostatak gradske elite – zadarsko plemstvo, trgovce, industrijalce, odvjetnike i liječnike vidljivo je kako je talijanski jezik, na kojem je počivalo školstvo, prevladavao. Zato je prema popisu stanovništva iz 1910. godine, od 14.056 stanovnika, koliko je brojio grad Zadar, njih 9.318 kao materinji jezik istaknulo talijanski, naspram 3.532 stanovnika koji su kao materinji istaknuli hrvatski jezik.⁵

U gradu je djelovalo nekoliko političkih stranaka, od kojih treba izdvojiti one najutjecajnije: Talijansku (liberalnu) stranku, koja je imala vlast u Zadru; Hrvatsku stranku, koja je imala većinu u Dalmatinskom saboru i Stranku prava za Dalmaciju. Talijanska stranka je početkom 20. stoljeća prihvatila iredentistički pravac, ali načelnik Zadra Luigi Ziliotto, koji je bio član, nikad nije otvoreno pokazivao iredentističke težnje. Takvi stavovi su pak bili vidljivi u listu *Il Dalmata*. Hrvatska stranka je za članove imala većinu hrvatskog činovništva i obrazovanog sloja u gradu, ali je među tim članovima mali dio bio Hrvata podrijetlom iz zadarskog kraja; većinom su to bili ljudi koji su u Zadar doselili iz ostalih dijelova pokrajine. Stranka je bila izraziti zagovornik ideje narodnog jedinstva sa Srbima, što je bilo očito u pisanju *Narodnog lista*, kojem je tada glavni urednik bio Juraj Biankini. Stranka prava je djelujući u gradskom okružju s vremenom uspjela steći utjecaj u gradu i organizirati dio zadarskih Hrvata, i takva se, nakon Drugog balkanskog rata, usprotivila ideji narodnog jedinstva sa Srbima.⁶

Vlast u Zadarskoj općini bila je u rukama Talijanske stranke, što su mogli zahvaliti austrijskom izbornom zakonu. Zakon se temeljio na kurijalnom sustavu i brojio je tri kurije: veleporezničku, srednju i najsiromašniju kuriju. Prvu kuriju veleporeznika činili su oni koji su godišnje plaćali porez preko 100 kruna. Drugu kuriju činili su oni koji su plaćali porez između 100 i 5 kruna godišnje, unutar

1 A. Bralić, 2007, str. 731-734.

2 A. Bralić, 2006a, str. 10.

3 A. Bralić, 2007, str. 734

4 A. Bralić, 2012, str. 230

5 A. Bralić, 2006a, str. 10-27.

6 A. Bralić, 2012, str. 231-233.

čega su se našli mali obrtnici, trgovci i činovnici. Treću kuriju činilo je ostalo stanovništvo koje je za porez izdvajalo manje od 5 kruna godišnje. Kurija veleposejnika birala je ukupno 10 zastupnika. U takvom se sustavu nije moglo očekivati da Hrvatska stranka dođe na vlast. Prva kurija birala je Talijansku stranku jer su i sami većinom bili Talijani. Druga kurija također je birala Talijansku stranku, i to zato jer nisu imali previše razvijenu nacionalnu svijest, a uz to su im i poslovi ovisili o talijanskom činovništvu. Birači treće kurije sami nisu mogli nikako doći na vlast.⁷

Talijanska stranka je bila nasljednica Autonomaške stranke. Početkom ustavnosti Habsburške Monarhije 1860., Autonomaška stranka zagovara ideju slavodalmatizma po kojoj je Dalmacija autonomna, a njezinom stanovništvu priznaju se slavenski korijeni, ali i dominantan utjecaj talijanske kulture, ili kako kaže Alessandro Paravia: „Slaveni po narodnosti, Talijani po civilizaciji.“⁸ U prilog tome je išla i izjava splitskog gradonačelnika Antonia Bajamontija: „*Slavi anche domani, Croati giamai*“, ili u prijevodu „Slaveni već sutra, Hrvati nikada“, čime je u potpunosti ignorirana hrvatska nacionalna svijest u Dalmaciji.⁹ Vrandečić tu ističe razlike između svijesti u banskoj Hrvatskoj i u Dalmaciji, navodeći kako se u Dalmaciji javlja regionalizam umjesto nacionalizma, te da je prigodno bilo biti Hrvat, a govoriti talijanskim jezikom. Ideja slavodalmatizma nije naišla na otpor; nju su podržavali i talijanski liberali, jer se ju smatrali „kao nacionalno neutralnu, etnički slavensku (nikada hrvatsku) pokrajinu, talijanske kulture“.¹⁰

U Autonomaškoj stranci ubrzo dolazi do razilaženja u shvaćanju ideje slavodalmatizma, pa se stranka dijeli na dvije struje – proslavensku i protalijansku. Prva je isticala dominantnost slavenskih korijena, te je bila spremna učiniti ustupke i dogovoriti se s Narodnom strankom oko uvođenja hrvatskog jezika u škole. Druga je isticala dominantnost talijanske kulture i nije htjela čuti ni za kakav dogovor s narodnjacima.¹¹ Na izborima za Dalmatinski sabor 1870. godine Narodna stranka je po prvi put pobijedila na području vanjskih općina Zadra. Prvi je puta pobijedila i u trgovačko-obrtničkoj komori zadarskog okružja.¹² Ta je komora bila jedna od tri koje su birale tri zastupnika za sabor (po jednog zastupnika birale su komore zadarskog i splitskog okruženja, dok je trećeg birala komora dubrovačko-kotarskog okružja), dok su vanjske općine Zadra (Zadar – Rab – Pag) birale dva zastupnika.¹³ Takav rasplet izbora je Dinko Foretić okarakterizirao pokazateljem rasta hrvatske i srpske građanske klase. Ti su izbori širom otvorili vrata prihvaćanju hrvatskog jezika u škole, upravu, sudstvo i javni život, a i potvrdili interes Dalmacije za spajanje s Hrvatskom.¹⁴ Takav rezultat izbora doveo je do raskola Autonomaške stranke, nakon čega se dio autonomaški nastrojenog stanovništva priklonio narodnjačkoj ideologiji, od koje će kasnije nastati hrvatska nacionalna ideologija. Ostatak se priklanja talijanskoj nacionalnoj ideologiji.¹⁵

Iredentizam je svoje uporište imao u Zadru, posebno u likovima Luigija Ziliotta, načelnika zadarske općine, Antonina D'Alie, talijanskog konzula u Zadru, Natalea Krekicha i Roberta Ghiglianovicha. Talijanska se četvorka sastajala svaki dan u 11 sati u kavani „Centrale“, gdje bi, između ostalog, raspravljali

7 J. Beroš, 1966, str. 296.

8 Kako prenosi J. Vrandečić, 2002, str. 68.

9 A. Bralić, 2006a, str. 48-49.

10 J. Vrandečić, 2002, str. 70-71.

11 A. Bralić, 2007, str. 752

12 D. Foretić, 1972, str. 135. i 146

13 I. Perić, 1978, str. 19.

14 D. Foretić, 1972, str. 135. i 146.

15 A. Bralić, 2007, str. 753.

o politici i životu Talijana u gradu. Kada se raspravljalo o delikatnijim temama, redovito bi unajmili osobu koja bi sjedila za stolom pored, i glasnim smijanjem onemogućavala prislušivanje razgovora.¹⁶

Ziliotto je bio talijanskog porijekla, a po političkoj opredjeljenosti autonomas. Premda je bio iredentist, njegova funkcija načelnika zadarske općine onemogućila mu je da otvoreno zastupa takve stavove, pa je zajedno s Talijanskom liberalnom strankom, koje je bio član, vodio oportunističku politiku. Čak je među tajnim austrijskim spisima okarakteriziran kao netko kome je iredentizam nepoznat, što je vjerojatno bio rezultat njegova pristupanja *Flottenvereinu*, udruzi koja je težila uspostavi austrijske dominacije na Jadranu. Zbog takve oportunističke politike Ziliotto je postao predmetom kritika Talijanske demokratske stranke i *Risorgimenta*.¹⁷

Ziliotto je učinio dosta stvari kako bi omogućio bolji život stanovnicima Zadra, ali je to radio prvenstveno kako bi ugodio talijanskom stanovništvu. Prema riječima Natalea Krekicha, Ziliotto je bio umjeren političar koji je imao dar za pregovaranje s hrvatskim stanovništvom i službenim austrijskim vlastima. Svjestan da je tadašnji vodovod nedostatan za potrebe grada, dao je sagraditi novi, a riješio je i problem kanalizacije. Nadalje, dao je sanirati uvalu *Val del Ghisi*, današnje Jazine. Pod pokroviteljstvom Ziliotta i D'Alie, dovođeni su izvođači iz Italije koji su širili talijanski utjecaj. Ulice i zgrade nazivane su po znamenitim Talijanima, pa je tako ulica u kojoj se danas nalazi rektorat Sveučilišta u Zadru, Mihovila Pavlinovića, nosila ime ulice Nicole Tommasea, dok su gradska kazališta nosila imena *Teatro nobile* i *Teatro Verdi*.¹⁸ *Lega nazionale* je održavala razne manifestacije, a kao kulturno središte izdvajao se *Teatro Verdi*. Međutim, u kazalištu nije dopušten nastup hrvatskim kazališnim grupama, niti se smjelo govoriti hrvatskim jezikom, ali se on često koristio u političke svrhe. Hrvati su na to odgovorili održavanjem manifestacija u dvoranama Hrvatskog sokola i Battara.¹⁹

Problem nacionalnog pitanja u Zadru postao je izrazito vidljiv prilikom smrti vranskog kneza Manfreda Borellija. Kada je Zadarski sokol prijavio svoje sudjelovanje na sprovodu svog člana, kotarsko je poglavarstvo odbilo tu prijavu, ustvrdivši kako prijava nije bila dostavljena na vrijeme. Prema austrijskom zakonu o pravu sastajanja, bilo je potrebno prijavu predati tri dana prije. Samim time, za sudjelovanje na sprovodu, Zadarski sokol je trebao dostaviti prijavu dok je Manfred Borelli još bio živ. U slučaju da su bili nezadovoljni takvim raspletom, imali su pravo uložiti žalbu unutar 8 dana od zabrane, znači najkasnije 9 dana nakon što bi tijelo već bilo pokopano. Zadarski sokol je žalbu poslao Namjesništvu, s objašnjenjem da su izuzeti od zakonskog roka zbog sprovoda, ali se grof Attems složio sa zabranom.²⁰

Članak o tom događaju je izašao u *Narodnom listu*, gdje se navelo da to nije bio prvi slučaj da Zadarski sokol sudjeluje u sprovodu, i da je prijava za sudjelovanje dostavljena u istom roku kao i za sprovod Manfreda Borellija. Taj je članak cenzuriran, a u potpunosti je objavljen tek nakon što je urednik, Juraj Biankini, kao zastupnik u Parlamentu pokrenuo pitanje tog članka. Iza „Sablažnjive zabrane“, kako ju naziva Narodni list, stoje Talijani, koji nisu htjeli dopustiti paradiranje u sokolskim uniformama po gradu, naročito ne za čovjeka koji je prezimenom Talijan. Ubrzo nakon članka, počinje prepucavanje između *Narodnog lista* s jedne strane i *Il Dalmate*, kojoj su se pridružili tršćanski *Il Piccolo*, te rimski *Il Giornale d'Italia* s druge strane.²¹

16 A. Bralić, 2006a, str. 52-53.

17 A. Bralić, 2007, str. 737.

18 A. Bralić, 2006a, str. 53-54.

19 A. Bralić, 2007, str. 743.

20 J. Beroš, 1966, str. 293.

21 Isto, str. 293-294.

Jezično je pitanje i dalje bio problem koji se nametao u navedenom razdoblju. Premda je pobjeda Narodne stranke na izborima 1870. godine otvorila vrata mogućnosti uporabe hrvatskog jezika u školstvu, sudstvu i upravi, taj je proces bio dosta dug, a konačno rješenje je nastupilo tek početkom 1912. godine. Narodnjaci su u Dalmatinskom saboru uporno pokušavali pokrenuti pitanje uvođenja hrvatskog jezika još i prije nego su dobili većinu, pa je tako 1869. godine izdan zakon po kojem se od ožujka 1871. može koristiti i hrvatski jezik u upravnim i sudskim postupcima. Konačnom rješenju počelo se pristupati tek 1908. godine, nakon niza rasprava i akcija hrvatskih stranaka i akademske zajednice. Na sastanku s namjesnikom 20. travnja 1909. u Beču, na kojem su sudjelovali članovi Dalmatinskog sabora, između ostalih Juraj Biankini i Luigi Zilioto, donesena je odluka prema kojoj hrvatski jezik ulazi u uporabu u upravi, sudstvu te unutarnjim i vanjskim poslovima austrijske uprave u Dalmaciji.²²

Slika Zadra s početka 20. stoljeća bila je prepoznatljiva i nakon događaja koji su obilježili sredinu 1914. godine. Naime, nakon što je Gavrilo Princip 28. lipnja 1914. izvršio atentat na austrijskog prijestolonasljednika u Sarajevu, u Dalmaciji je zavladao šok. U Zadru je stanovništvo bilo podijeljenih osjećaja. Talijani i Srbi nisu tugovali zato što su Franju Ferdinanda vidjeli kao začetnika trijalizma, što je bilo protivno s talijanskim i srpskim državnim interesima. Hrvati su se podijelili na dvije struje – jugoslavensku (naprednjaci i veći dio Hrvatske stranke), koji se nisu previše opterećivali atentatom i pravaše koji su bili ogorčeni.²³

Protusrpske demonstracije osudilo je gotovo svo novinstvo Zadra. *Smotra Dalmatinska* opisuje događaje u Sarajevu, te donosi informacije o demonstracijama u drugim gradovima, posebno ističući Dubrovnik, dok za Zadar ne donosi takve vijesti. *Narodni List* osudio je atentat i demonstracije preuveličavši nastalu štetu (donosi brojke o šteti u iznosima preko 10 milijuna kruna), te je u tom smislu otišao korak dalje, napavši frankovce. U listu se kao rješenje hrvatskog pitanja predlagalo hrvatsko-srpsko narodno jedinstvo, a frankovci su otvoreno negirali ideju da su Hrvati i Srbi isti narod. Talijanski tisak se veselio međusobnim sukobima Hrvata i Srba.²⁴ *Il Dalmata* je čvrsto držala srpsku stranu, vjerojatno zato što su bili bivši saveznici Talijana u borbi protiv hrvatskih stranaka. *Risorgimento*, koji dotad nije obraćao previše pozornosti na to što se događa u Dalmaciji, počinje aktivnije sudjelovati u izvještavanju. U novinama su objavljivani članci koji su se izrugivali s idejom jugoslovenstva, ali i s idejom austroslavizma, za kojeg tvrde da je nastao kao protuteža srpskoj politici. Nijedan list ne spominje protusrpske demonstracije u Zadru, oštro odgovorivši splitskoj *Slobodi* da je tamo na vlasti Talijanska stranka, koja je spriječila da se takvo nešto dogodi, što nije slučaj u drugim gradovima gdje su hrvatske stranke.²⁵

Jedino se *Hrvatska kruna* ne priklanja ostatku novinstva, te čak i podržava demonstracije. Po pisanju lista, smrću austrijskog prijestolonasljednika uništena je ideja trijalizma, a samim time i hrvatski interes. Atentat je, prema don Ivi Prodanu, bio produkt velikosrpske politike, kojoj je Franjo Ferdinand smetao, jer bi trijalističkim ustrojem Monarhije, prostor Hrvatske ostao izvan dosega srpske države. Vođen tom idejom, Prodan nije prihvatio politiku narodnog jedinstva, te se približio frankovcima, s jednom bitnom razlikom. Dok su frankovci nijekali postojanje Srba, on ih je prihvaćao, ali je ideju jugoslovenstva u svojim člancima poistovjetio s velikosrpskom politikom.²⁶

22 V. Maštrović, 1969, str. 225-235.

23 A. Bralić, 2006a, str. 73-74.

24 Isto, str. 74-80.

25 A. Bralić, 2014, str. 56-57.

26 A. Bralić - A. Gverić, 2013, str. 306.

Kada je Italija 1915. definitivno ušla u rat na stranu Antante, dolazi do vrhunca državne represije, koja se sada okreće protiv Talijana. U Zadru se održavaju manje prototalijanske demonstracije.²⁷ Talijanskoj zajednici, koja je do tada bila glavni činitelj politike u gradu, naglo je pogoršana pozicija. Državne vlasti raspuštaju talijanske organizacije, zatvaraju se i interniraju najradikalniji članovi talijanske zajednice.²⁸ Time se bavio Ratni nadzorni ured (KÚA), osnovan u Beču, koji je onda izdao Dopsis o protudržavnom djelovanju zadarske grupe iredentista.²⁹

Prema izvješću austrijske policije, Talijani su koristili zadarsku općinu kako bi održavali političku kontrolu, pritom pružajući otpor poštivanju nacionalnih prava zadarskih Hrvata. Nijedan Hrvat nije bio član općinske uprave, iskaznice za nabavu hrane bile su na talijanskom jeziku, a čak se ni u „Odboru za zaštitu potrošača“ nije našao nijedan Hrvat.³⁰ Prototalijanska represija kulminirala je raspuštanjem zadarske općine krajem svibnja 1916. godine i deportacijom glavnog urednika *Il Dalmate* Gaetana Feolija, čime je prestao izlaziti jedini preostali list na talijanskom. No, treba ipak naglastiti kako prototalijanska represija nije bila toliko oštra koliko je bila protusrpska.³¹

3. STVARANJE IREUDENTISTIČKOG MITA

U zoru stvaranja modernih nacija u drugoj polovici 19. stoljeća, nastala je potreba istih da svoje postojanje opravdaju bogatom prošalošću. Takvo shvaćanje prošlosti prijetilo je idealiziranju i preuveličavanju pojedinih događaja ili ljudi, te u krajnjoj mjeri stvaranja mita. Jedna od takvih mitoloških interpretacija se može naći u historiografiji dalmatinskih Talijana, koji su pokušali objasniti dugotrajnu talijansku dominaciju Dalmacijom unatoč tomu što su činili manje od 3% stanovništva, a kada su tu istu dominaciju izgubili, ti su im mitovi služili kao temelj po kojem su tražili pripojenje Dalmacije.³² Talijanska je inteligencija, nositelj ideje političkog ujedinjenja i oslobođenja talijanskog teritorija, tražila ujedinjenje mletačke Istre, Kvarnera, Dalmacije (bez Dubrovačke Republike), i Boke kotorske s Cisalpinskom republikom. Taj je teritorij trebao činiti sastavni dio talijanske države pod Napoleonovim protektoratom.³³ Ireudentizam je, prema tome, politički pravac koji teži pripajanju svih onih područja koja se nalaze u drugim državama, a koja, prema ireudentističkoj historiografiji, pripadaju Italiji.³⁴

Taj se politički pravac pozivao na povijesnu dominaciju Rimskog carstva i Mletačke republike istočnom obalom Jadrana, svrstavši prostor Dalmacije u takozvane *terre irredente* – otuđene zemlje. Iako je, u početnim stadijima talijanskog nacionalizma Dalmacija tek lagano bila dio te sfere, imperijalistička politika ju je ubrzo pretpostavila kao definitivan talijanski teritorij, u tolikoj mjeri da su planovi Kraljevine Sardinije za obnovu Italije iz 1858. sadržavale i Dalmaciju.³⁵

Ireudentizam se u Dalmaciju proširio preko talijanskih udruga *Dante Alighieri* i *Lega Nazionale*. *Lega* je, prema riječima Angela Vivantea činila „civilizacijsko“ djelo, jer se, otvaranjem škola borila

27 A. Bralić, 2006a, str. 110.

28 A. Bralić, 2012, str. 230.

29 A. Bralić, 2006a, str. 111.

30 A. Bralić, 2006a, str. 119.

31 A. Bralić, 2012, str. 230.

32 A. Bralić - A. Gverić, 2012, str. 112.

33 F. Šišić, 1933, str. 12-13.

34 Kako prenosi A. Bralić - A. Gverić, 2012, str. 112.

35 Š. Peričić, 1973, str. 8-9.

protiv nepismenosti, te je bilo kakva rasprava o njenom djelovanju svetogrđe. Namjera udruge bila je razvijanje pismenosti na izvornim etničkim temeljima.³⁶ Tako su udruge, pod izlikom brige za školstvo u Dalmaciji, širile talijanski utjecaj. Na početku 20. stoljeća, u svojim rukama držale su šest dalmatinskih osnovnih škola i četiri vrtića, a nastava se naravno održavala na talijanskom jeziku.³⁷

Školstvo u Dalmaciji uistinu je bilo u lošem stanju. Barem trećina djece u cijeloj pokrajini nije uopće išla u školu. Situacija je bila lošija u dalmatinskom zaleđu, dok je u zadarskom kotaru bila nešto bolja. U zadarskoj općini, nepismeno je bilo tek oko 20% djece, što je, za te prilike, bila zavidna razina. Situacija je u tom pogledu još bolja bila među talijanskom populacijom, gdje je 17% stanovništva bilo nepismeno³⁸. Nisku stopu nepismenosti, Zadar može zahvaliti tome što je područje općine bilo dobro pokriveno školama. Tako je 1815. osnovana Muška pučka škola na talijanskom jeziku, a dvanaest godina kasnije i Ženska pučka škola na talijanskom jeziku. Osnovane su i Muška vojnička pučka škola na njemačkom jeziku 1869., Građanska škola sv. Marije 1875., Ženska pučka škola 1887. godine. Prve škole koje su bile na hrvatskom jeziku otvorene su 1885. (Muška pučka škola) i 1898. (Ženska pučka škola). Zadarski kotar također je bio dobro pokriven školama, ali su nepismenosti tamo presudili drugi faktori. U nedostatku radne snage, često su se za rad koristila djeca, što je država tolerirala. Zbog toga se, nastava često prestajala izvoditi već u travnju, i to naprosto jer djeca više nisu pohađala školu.³⁹

Iredentizam se širio i putem knjiga, pa je tako u Prvom svjetskom ratu u Dalmaciju krijumčarena knjiga Virginija Gayde *L'Italia d'oltre confine* ili *Italija preko granica*⁴⁰, u kojoj se iznosi da je u Dalmaciji masakrirana talijanska nacija, ali kako se oni i dalje opiru, što je pogotovo slučaj u Zadru. Alessandro Dudan u Zadru je tiskao knjigu *Dalmazia e Italia*, u kojoj tvrdi da je Dalmacija kroz povijest uvijek bila dio Italije, od 2. stoljeća pa sve do 1866., kada Austrija pokušava natjerati dalmatinsko stanovništvo da se odrekne talijanstva.⁴¹

Veliki utjecaj na širenje iredentizma imalo je novinstvo. Tiskare su većinom bile u vlasništvu Talijana, ili su pak služile austrijskim vlastima, a među njima se rastrgan našao don Ivo Prodan⁴². U gradu je djelovalo šest tiskara. Najstarija je tiskara *Narodnog lista* koja je počela s radom 1866. godine, a djeluje još i danas. *Narodni list* u početku je izlazio pod nazivom *Il Nazionale*, zato što se obraćao obrazovanom stanovništvu koje je govorilo talijanskim jezikom. Druga je bila Artaleova tiskara koja je radila od 1874. do 1943. godine. Ime je dobila po svom vlasniku, Spiridonu Artaleu, koji je bio grčkog porijekla, ali mu je očuh bio Talijan. Svojim djelovanjem podupirao je austrijsku vlast, ali je nakon sloma Austro-ugarske i pojave fašizma, postao fašistički dužnosnik u gradu. Treća je bila Vitalianijeva tiskara koja je radila od 1887. do 1921. godine. Četvrta je bila Katolička Hrvatska Tiskara koja je radila od 1883. godine do 1930. godine. Njen vlasnik bio je don Ivo Prodan, zadarski pravaš,

36 A. Vivante, 2002, str. 141.

37 A. Bralić - A. Gverić, 2012, str. 113-114.

38 Kako prenosi Bralić, 2006b, str. 598.

39 A. Bralić, 2006b, str. 598-600.

40 Tiskana 1914. u Torinu u tiskari Fratelli Bocca Editori

41 A. Bralić - A. Gverić, 2012, str. 115.

42 Don Ivo Prodan rođen je 31. prosinca 1852. u Janjini na Pelješcu. Osnovnu školu je završio u Janjini, gimnaziju u Dubrovniku, a bogoslovni studij u Zadru, nakon čega je 1876. u Dubrovniku zaređen za svećenika. Još za vrijeme studija se počinje baviti novinarstvom, a 1877. postaje urednikom *Katoličke Dalmacije* koju unutar tri godine kroatizira i kroz nju popularizira pravaške ideje. Osniva Katoličku hrvatsku tiskarnu 1883. godine, čime osigurava redovito objavljivanje svojih glasila, prvo *Katoličke Dalmacije*, a poslije i *Hrvatske krune* kojoj će biti urednik tijekom svih 28 godina koliko je izlazila (1892. do 1920.). Vidi: M. Diklić, 1997, str. 243-244.

i u njoj se tiskala pravaško glasilo *Hrvatska kruna*, kojoj je Prodan bio glavni urednik od početka do kraja izlaženja. Peta je Schönfeldova tiskara koja je radila od 1907. godine do 1943. godine. U toj je tiskari tiskan *Objavitelj dalmatinski*, službeno glasilo austrijskih vlasti. Kao dodatak *Objavitelju*, izlazila je *Smotra Dalmatinska*, koja je bila dvojezična. U podlistu *Smotre* su se često donosili prijevodi stranih djela raznih europskih književnika, što je bio prvi takav slučaj da se na hrvatskom jeziku moglo čitati velika djela svjetske književnosti. Šesta je bila Prva jugoslavenska štamparija dr. Ljubić i drugovi koja je radila od 1913. godine do 1916. godine, kada mijenja ime u Tiskarnica česaro-kraljevskog dalmatinskog Namjesništva. U Zadru je izlazio i političko-ekonomsko-literarni polutjednik *II Dalmata* koji je služio kao autonomaško glasilo, i prenosio vijesti talijanskog tiska koji su se ticali Austro-Ugarske. Dostupan je bio i *Risorgimento*, list radikalnog talijanskog političkog stajališta, koji je izlazio od 1908. do 1914., ali se on tiskao izvan Zadra.⁴³

Krajem listopada 1914. godine, iredentisti su u Rimu organizirali konferenciju o položaju Dalmacije, gdje su raspravljali o pravima koje Italija ima nad tim područjem, zaključivši kako tamo živi 60.000 Talijana koji su obrazovani, te da je 30.000 Slavena dvojezično i priča talijanski.⁴⁴ Iredentistička historiografija ovdje koristi naziv „Slavi“, jer bi mit, stvoren na temelju talijanske dominacije, propao kada bi priznali da je stanovništvo Dalmacije hrvatsko.⁴⁵ Pod nazivom Slavi iredentisti nazivaju „plemena“ na koja je podijeljen ostatak stanovništva. Talijansko stanovništvo kojem su dodali talijanizirane gradove po njima označavaju talijansku nadmoć nad ostatkom, i dokazuju neprekinutu latinsku kulturu. Nacionalna svijest Hrvata i Srba, prema zaključcima spomenute konferencije, nije postojala dok Austrija nije pokušala stvoriti slavensku državu na području Monarhije.⁴⁶

4. ZAKLJUČAK

Slika Zadra početkom 20. stoljeća poprilično dobro objašnjava način na koji se iredentizam uspio razviti u gradu. Samim time što je grad bio središte austrijske pokrajine, postalo je uvjetom da 40 posto stanovništva čini činovništvo, bilo ono aktivno činovništvo koje je vlast postavila, ili umirovljeno koje je svojim zaslugama zaslužilo da mirovinu provedu u gradu. Zadar je postao grad elite koja je govorila talijanskim ili njemačkim jezikom. Obrazovano stanovništvo grada, trgovci, liječnici, koje je činilo drugi dio gradske elite komuniciralo je talijanskim jezikom, ponajviše iz razloga što im je obrazovanje bilo pruženo većinom na talijanskom jeziku. Zato i ne čudi da je stanovništvo Zadra većinom kao materinji jezik odabralo talijanski, a ne hrvatski.

Problem jezičnog pitanja će se povlačiti do 1912. godine, kada će hrvatski jezik napokon postati jedan od službenih, ali ni onda neće u potpunosti maknuti talijanski iz upotrebe.

Kurijalni sistem omogućio je da na vlast u Zadru dođe Talijanska stranka, a da za načelnika zadarske općine bude izabran Luigi Ziliotto. Njegova oportunistička politika sakrila je njegove iredentističke težnje, a premda ga je Talijanska demokratska stranka žestoko osuđivala zbog toga što je mogao pregovarati i s Hrvatima i s austrijskim vlastima, pokazao se jednim od glavnih aktera u pripajanju Zadra Italiji. S njim na vlasti, sustavno je vršena daljnja talijanizacija, održavale su se razne

43 A. Bralić, 2006a, str. 33-42.

44 A. Bralić - A. Gverić, 2012, str. 116.

45 A. Bralić, 2006a, str. 57.

46 A. Bralić - A. Gverić, 2012, str. 116.

manifestacije koje su pogodovala većinskom talijanskom stanovništvu, dok su se hrvatski interesi stavljati na stranu, a hrvatska prava nisu poštivala.

Novinstvo se također može gledati kroz prizmu iredentizma. Narodni list je u početku bio dvojezično glasilo, kako bi dosegno do obrazovanog stanovništva. Dostupni su bili *Il Dalmata* i *Risorgimento* koji su otvoreno zagovarali iredentizam. Smotra dalmatinska je kao službeno glasilo morala ostati neutralna, dok se za hrvatske interese borio jedino don Ivo Prodan sa svojom Hrvatskom krunom.

U takvim uvjetima, kada se stanovništvo grada većinom izjasnilo kako je talijanski njihov materinji jezik, preko političkih prilika koje su na vlast dovele Talijansku stranku, pa sve do novinstva koje je podržavalo ideju o Zadru kao talijanskom gradu, jasno je da su stvoreni svi preduvjeti po kojima će iredentisti grad nazivati svojim.

LITERATURA

- J. Beroš, 1966, Zadarsko pitanje, *Zadarska revija* 5, godina 15, Matica hrvatska, Zadar, 1966, str. 293-303.
- A. Bralić, 2006a, *Zadar u doba Prvog svjetskog rata: doktorska disertacija*, Odjel za povijest, Zadar, 2006.
- A. Bralić, 2006b, Zadarsko školstvo u Prvom svjetskom ratu, *Radovi zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, sv. 48, Zadar, 2006, str. 597-630.
- A. Bralić, 2007, *Zadarski fin-de siècle – Političke i društvene prilike u Zadru i Dalmaciji uoči Prvog svjetskog rata*, Časopis za suvremenu povijest 3, Zagreb, 2007, str. 731-775.
- A. Bralić, 2012, Zadarska recepcija sloma Austro-ugarske monarhije i stvaranja novih država, 1918. u *hrvatskoj povijesti*, Matica Hrvatska, Zagreb, 2012, str. 229-248.
- A. Bralić, 2014, Beginning of the First World War in Dalmatia, *Review of Croatian History* 10/2014, No. 1, str. 47-75.
- A. Bralić - A. Gverić, 2012, Dalmazia Irredenta – mitološki pogled na povijest, *Dalmacija u prostoru i vremenu - Što Dalmacija jest, a što nije?*, Zadar, 2012, str. 111-124.
- A. Bralić - A. Gverić, 2013, Don Ivo Prodan u procijepu između talijanske okupacije i nove jugoslavenske države (1917.-1919.), *Stranka prava u hrvatskom političkom i kulturnom životu 1861.-1929.*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2013, str. 305-327.
- M. Diklić, 1997, Don Ivo Prodan: Prvi čovjek dalmatinskog pravaštva, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, sv. 39, Zadar, 1997, str. 243-254.
- D. Foretić, 1972, Izbori za sabor Dalmacije, *Dalmacija 1870.*, Radovi sa znanstvenog skupa u povodu stogodišnjice pobjede Narodne stranke na izborima za sabor Dalmacije, Zadar, 1972, str. 125-146.
- V. Maštrović, 1969, Jezično pitanje u doba narodnog preporoda u Dalmaciji, *Narodni preporod u Dalmaciji i Istri*, Matica hrvatska, Zagreb, 1969, str. 219-242.
- Š. Peričić, 1973, Prilog poznavanju talijanske okupacije Dalmacije od 1918-1923. godine, *Radovi Instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru*, sv. 20, Zadar, 1973.
- I. Perić, 1978, *Dalmatinski sabor 1861-1912. (1918.) god.*, Centar Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru, Zadar, 1978.
- F. Šišić, 1933, *Predratna politika Italije i postanak Londonskog pakta (1870-1915)*, Hrvatska štamparija S. Vidović, Split, 1933.
- A. Vivante, 2002, *Jadranski iredentizam*, preveo Milan Rakovac, Dom i svijet, Zagreb, 2002.
- J. Vrandečić, 2002, *Dalmatinski autonomistički pokret u XIX. stoljeću*, Dom i svijet, Zagreb, 2002.

Roko Sven Surać
mag. hist.
University of Zadar

PRECONDITIONS FOR THE DEVELOPMENT OF IRREDENTISM IN ZADAR FROM THE BEGINNING OF THE CENTURY TO THE LONDON TREATY IN 1915

Summary

The aim of this paper is to explain the state that the city of Zadar and its' people found themselves in, in the first fifteen years of the 20th century. Paper gives the overview of the social and political scenery in the city, and presents the preconditions for the development of the irredentist belief, which culminated with the London Treaty in 1915. Development of irredentism is shown through the work of the press and schools in the city, which resulted in the formation of the irredentist myth – Dalmatia as a part of Italy. Ultimately, the same myth eased the conscience of the Entente into signing the Treaty, firmly believing that the territory, given to Italy with it, is in fact Italian.

Keywords: Zadar, Irredentism, Croatia, Italy, Party, National Ideologies